

COMPUSE CU VALOARE AFECTIVĂ ÎN LIMBA ITALIANĂ LITERARĂ

Lidia CAZACU

Catedra Filologie Spaniolă și Italiană

An attempt to highlight the advantages of word composition technique in the Italian literary language is made. Very often writers and poets, while looking for stylistic effects use certain linguistic instruments, one of these being the word formation procedure. We see this approach at different stages in the works of a number of Italian writers distinguished by an original style (Chiabrera, Gadda, Zanzotto, Beni, etc.). One explanation is the need of a stylistic diversity against boring imitations of the standard style. The concise form of the compound word has the power of description and the capacity to highlight certain characteristics, which otherwise would be very difficult, or even impossible, to render. The numerous examples found in the fiction literature demonstrate the unlimited capacity of the language to permanently create new words.

Procedeu compunerii cuvintelor este folosit de poeți și scriitori începând cu cele mai vechi timpuri. Uneori compusele sunt, pur și simplu, preluate din limba comună, alteori sunt rodul fanteziei și al spiritului inventiv al diferiților autori. Noile formații pătrund în limbaj la început ca ocazionalisme, iar mai apoi, grație actualizării în diferite contexte și folosirii frecvente, pot fi acceptate în lexicul usual. Urmărind evoluția acestui procedeu de îmbogățire a vocabularului, pe parcursul mai multor perioade, distingem o categorie de compuse, a căror semnificație stilistică este neîndoielnică. Este vorba de formațiile de tipul V + S, care, de altfel, este și cel mai productiv în limba italiană. Despre geneza acestor compuse s-a discutat mult în literatura de specialitate; se presupune că la început au apărut în limbajul popular, având o difuziune mai mică și posedând doar trasaturi {+uman} și {+comic}. În consecință, figurează cu diferite caracteristici contextuale în care apare foarte clar nuanța afectivă de nemulțămire, dispreț, batjocură, satiră. Echivalentele lor în stilistica afectivă ar putea fi epitele, care din punct de vedere gramatical se comportă ca adjectivele și pot avea grade de comparație: de exemplu, „è uno dei più grandi *pappalagne*” (este unul din cei mai mari mâncăcioși); „è il più grande *leccapiedi*” (este cel mai mare lingău)¹. Luate aparte, cuvintele care formează compusele respective, nu ar putea produce impresia pe care o capătă în structura compusului în ansamblu. În unele compuse, lipsește valoarea pur afectivă (de ex.: *mangiapreti*), însă ele posedă o deosebită expresivitate datorită faptului că sunt produsul combinării a două cuvinte dintre care cel puțin unul este sau poate fi expresiv prin conținutul său semantic (*mangiare*).

Caracterul sintetic al compuselor expresive de diferite tipuri constituie dominantă comună a acestora: locul sintagmei prepoziționale în formațiile de tipul N+prep.+N sau N+N îl ocupă unitățile lexicale sau polirematice provenite din fuziunea cel puțin a două elemente, care se scriu, de regulă, separat. Am putea să amintim aici de perechile de substantive juxtapuse cu sau fără cratimă. Sinteticitatea (la care recurg poeții și din exigențe metrice) este determinată, desigur, în opoziție cu analitismul, dar ar trebui să se țină cont și de faptul că în asemenea cazuri deseori intervin analogiile false și impresiile personale ale vorbitorului. În plan semantic, sinteticității i se alătură deseori tropii (transferul de la concret la abstract și viceversa), sinesteziiile (între diferite sfere semantice), diferite efecte de condensare și abreviere stilistică. Aceste compuse, fiind de fapt niște neologisme expresive, pot fi considerate drept tipuri “marginale”(periferice) ale formării cuvintelor care se prezintă în diferite configurații (în dependență de opțiunea formală și semantică) și ierarhii (care sunt în raport cu distribuția și frecvența fiecărui tip în diferite perioade istorice). În afară de factorii structurali, opțiunile sunt condiționate și de factori extraglotici, fie de modă și de exprimare poetică, fie de înseși preferințele autorilor.

În limba italiană literară, procedeu compunerii cuvintelor este folosit încă din sec.XIII-XIV, adică de pe timpurile lui Dante, Petrarca și Boccaccio. În opera *Decameron* chiar în primele nuvele apar două exemple semnificative: un *tagliaborse* (2, 1, 21)”, *una vecchia picchiapetto*” (p.5, 10, 56). La Dante, în cantul delapidatorilor (*Inferno*, XXI), numele diavolilor *Calcabrina*, *Graffiacane* au o evidentă intenție comică; de asemenea și în *Fiore* întâlnim compuse “comice” de tipul: *pappalardo* (LXI, 9) și *tagliagola* (CXXX, 11). O

¹ Același lucru îl observăm și în formațiile respective din limba română (un “*pierde-vară*”, “*târâe-brâu*”, *gură-cască*”, *papă-lapte*): *este cel mai mare „gură-cască” ... , e un mare „zgârie-brânză”...* Spre deosebire, însă, de italiană, în română numărul compuselor de acest tip este mult mai mic.

astfel de tradiție reînfloreste în continuare în comedia Cinquecentescă (sec. XVI): *sorbibrodo, pappafava, tranguigia-lasagne* (P.Aretino, „Il marescalco” II,1).

În parte, multe din compusele din italiană sunt modelate după limbile clasice. Astfel, din greacă sunt preluate tipuri fundamentale ale compunerii, care, în italiană se scriu separat. Datorită diversității structurale dintre cele două limbi, recalchierea acestor tipuri de compuse nu era deloc ușoară. Totuși, uneori autorii italieni reușesc s-o facă. Migliorini (1960: 485) citează „giustaposizioni di due sostantivi [...] spesso sfrutate a scopo scherzoso: „*pesciuomo, donnadragone, asinibbio (de la asino+nibbio)*”; am putea adăuga și adjective binare ca *lietofestoso, dolcepiccante* (este vorba de compusele „dvanda”, care trebuie distinse de tipul „dnt+dt”: *dolcesonante*).

Compusele cu valoare afectivă erau îndeosebi frecvente în sec.XVIII. Acest fapt este demonstrat cu prisosință încă la 1847 de L.Fornacciari². Într-o replică la adresa unor compatrioți care considerau abuzivă și neîntemeiată folosirea compuselor în limba italiană literară, Fornacciari prezintă un număr relevant de exemple din operele diferiților autori (clasici și mai puțin cunoscuți din diferite perioade), vorbind cu multă pasiune despre utilitatea și avantajele acestui tip de cuvinte pentru creația poetică. Unul dintre motivele care sunt în favoarea acestui procedeu de exprimare poetică apare, după părerea autorului, din necesitatea diversității stilistice, menite să se opună imitațiilor plictisitoare a stilului petrarchian. „*Credo che una maggior frequenza e novità nell'uso delle medesime, nascesse in Italia per amore della varietà*”(p.64). În acest context, se menționează contribuția lui Gabriello Chiabrera (1552-1638), considerat unul dintre primii „experimentatori” în stil și în lexic, care a încercat să transfere „comorile frumuseții poeziei grecești” în poezia italiană. Pe lângă alte „virtuți”, remarcate de Fornacciari, acest procedeu mai are și menirea de a face „stilul grav și magnific”, din care motiv, susține autorul, „*potranno di piu valersene i nostri poeti[...] perciocche nell'italiana favella l'uso di siffatte parole è minor di gran lunga che presso i Greci*”(p.65). Drept exemplu se contrapun epitetele *fremente* și *suonante*, folosite în limbajul comun la descrierea zgomotului mării, creat de valuri, cu compusele *ondifremente* și *ondisonante* întâlnite respectiv la Menzini (1646-1704) și Algarotti (1712-1764), atrăgând atenția la forța imaginativă produsă de formațiile date: „*non lo strepito solo del mare ci offeriscono essi al pensiero, ma eziandio le acque che lo producono; e quasi ci fanno vedere que' cavalloni andare in alto, e urtarsi, e giù cadere con orribile scroscio*” (p.66).

Pe lângă valoarea pur stilistică a compuselor respective, autorul mai întrezărește și alte avantaje, printre care cel de a face propoziția mai scurtă, intuind astfel un fenomen foarte actual în zilele noastre, cum este cel al mijloacelor economiei lingvistice. Folosindu-se, la rândul său, de aceeași modalitate lingvistică expresivă pentru a le defini, autorul citat compară compusele cu niște „*monete d'oro, di cui una sola equivale a molte altre*” (p.66). Pe lângă forța discursului pe care o poate conferi forma concisă a compusului, aceasta mai are și capacitatea de a scoate în relief anumite caracteristici, care, în anumite situații, ar fi mai greu sau chiar imposibil de redat: „*senza di essa, alle volte bisognerebbe tacere concetti bellissimi, o dirgli in modo, che sarebbe stato men danno il tacere*”.

Mai multe exemple care caracterizează neologia expresivă din diferite perioade și manifestarea acestui fenomen în literatura italiană găsim în publicațiile lingvistului italian Maurizio Dardano (1987;1994; 2001). În proza și în poezia sec. XX prezența neologismelor – compuse depinde deseori de căutarea unei stilizări care ar îndeplini funcția de corectiv (amendament) la reluarea particularităților lexicale ale limbii vorbite și a simplificării sintactice. Noile compuse din limba literară, marcate de diverse modalități de formare și de exprimare poetică, care variază de la un curent literar la altul, de la un autor la altul, interferează cu alți factori, căpătând în acest fel caracteristici și conotații particulare. Dardano menționează două aspecte care deosebesc opțiunile expresive ale scriitorilor sec. XX de predecesorii lor: o mai mare atenție asupra reflecției pe care o au neologismele expresive asupra contextualității și o răspândită polemică – contestație față de structurile lingvistice tradiționale. Chiar dacă unele modele sunt comune diferitelor perioade istorice, modalitățile și circumstanțele sunt diferite: diverse sunt grilele contextului. Astfel, în categoria compuselor cu ordinea „dnt+dt” cu valoare expresivă, trebuie, fără îndoială, să fie diferențiate cele alogene din limbajele științifice, care intră în diverse terminologii cu destinație pur clasificatorie. În această privință, Benedetto Fioretti (Udeno Nisiely) face o distincție și remarcă că procedeu compunerii are menirea să soluționeze două cerințe: „*la necessità delle scienze e la leggiardia o piacevolezza dei poeti*” (Migliorini, 1969: 485). De obicei, aceste opțiuni sunt privite ca niște tendințe antitraditionale: noile formații vor fi interpretate de gramaticieni și lingviști drept un „moft stilistic”, sau, în cel mai bun caz, ca aspecte unice ale fenomenului, fiind justificate doar din motive

² Luigi Fornacciari. Delle trasposizioni e delle parole composte nella poesia italiana. - Lucca, 1847.

stilistice. Este cazul să amintim aici de Gabriello Chiabrera (menționat mai sus), compusele căruia sunt considerate” în afara oricăror principii de formare a cuvintelor din italiană” (Elwert, 1967: 105); autorul recurge de mai multe ori în ditirambul său la compuse verbale de tipul “V+N”(cacciaffanni, spezzantenne, taglia-borse ș.a.). Aceste compuse-neologisme (care ocupă anumite spații ale denotației și ale conotației) manifestă uneori tendința de a se reproduce în serie. La diferiți autori regăsim: *chiomazzurro*, *chiomindorato*, *choiminevoso*, cu ordinea componentelor inversă vizavi de *oricrinito* (calchiat din gr. *chrysokómas*). În astfel de compuse, la particularitățile formei se mai adaugă anumite condiții specifice de folosire.

În sec. XX, atât în poezie, cât și în proză, apar noutăți importante. Spre deosebire de limbajele științifice, în care, după cum am menționat, compunerea alogenă are un caracter clasificatoriu, în limba literară succesiunea “dnt+dt” reprezintă o manifestare a opțiunii expresive și a diversității vizavi de limba standard. În această perioadă, exemplul uzului artistic al compuselor netradiționale vine mai ales de la futuristi. Conform opiniei lui Marinetti³, un substantiv poate fi legat printr-o cratimă cu perechea sa analogică; aici se încadrează de ex., “compusele copulative”: *uomo-torpediniera*, *donna-golfo*, *uomo-risacca* ș.a. (Mengaldo, 1994: 207). În locul similitudinilor introduse prin *come*, teoria marineticiană a analogiei impune alăturarea directă a substantivelor. Nu mai sunt ierarhii, nici distincții între frumos și urât, este important să surprindă, prin analogii și legături de imagini, prin intermediul “imaginației fără fire”. Pentru teoreticianul futurismului, legătura dintre două cuvinte de tipul *fuoco- di- fucileria*, *caricate- alla-baionetta* are într-adevăr o valență analogică, dar în același timp reprezintă iconic rapiditatea unei acțiuni și manifestarea simultană a componentelor sale.

Folosirea compuselor este prezentă în limba literară din prima jumătate a sec.XX. sub diverse aspecte și modalități. Cu totul neobișnuite, în ceea ce privește calitatea uzului, sunt formațiunile care apar în operele vocianilor⁴. Mengaldo (1994: 212) vede “*l’aspetto forse più nuovo della stilizzazione vociana[...] nella formazione delle parole e dintorni*”; acest lucru are loc fie dezvoltând potențialul prezent în limbă, fie lărgind, prin analogie, funcțiile sintactice ale anumitelor lexeme. În locul similitudinii, redată prin *come*, se preferă metafora și analogia, de ex., *fungaia di un morto* ‘un morto simile a un ammasso di funghi’; sunt împreunate substantive abstracte și adjective concrete; paretezii și sinestezii apar aproape în fiecare pagină.

Prin inventivitatea lingvistică se distinge și Giovanni Boine (1887-1917), și Arturo Onofri (1885-1928). Primul propune fuziuni neordinare de tipul: *molle-allacciato*, *molle-distesa serenità*, *rosso-ridente*; *pienissima-vuota giornata*, *viscide-spalancate occhiaie*, *angoscie rapide-vaste* și împerecheri de cuvinte cu care, după cum confirmă însuși autorul, se realizează “l’intenzione di esprimere una compresenza di cose nella brevità dell’attimo”: *riso-rifugio*, *iride-soffio*, *volto-vecchiaia*, *cunicoli-bisce*. Celălalt exponent al perioadei respective, Arturo Onofri, este un înveterat experimentator al conglomeratelor: *turchinio-vertigine del sole*, *l’intreccio-a-svolio delle sue vesti*, *balenano-miocorpi*, *freme-angeli*, *nata da un volersi-potenza* (Vittorio Coletti, 1989: 126). Pasionat de noi creații pare a fi Gadda, neologia căruia este caracterizată de Gelli (1969) fie ca “adibizione parodistica”, fie “una funzione metalinguistica” care însoțește “la componente espressionistica-realistica”. Gelli citează din “*Cognizione del dolore*” numeroase substantive binare (*argonauti-donne*, *bicicletta-mulo*, *dei-bestie*, *francobollo-sigillo*, *groppa-minaccia*, *macellai-scimitarra*, *occipite-jungla*, *pitecantropi-granoturco*, *praticaccia-omnibus*, *taglio-limone-selz*), adjective (*vispofarfalesco*, *vagovulvaceo*); fuziuni de nume substantive (ca *eleganzaflanella*), compuse cu ordinea “dnt+dt”(domicilioaggerdita) etc. Printre atâtea alte “ciudățenii”, care ar mai putea fi citate, se aduce ca exemplu un adjectiv compus din cinci elemente: *accezione satànico-cineàstico-razionalistico-amletico-necrofilica* (*Pasticciaccio* “Letteratura”, în Gadda, 1989:II,127).

Influența limbii engleze are o mare pondere în limba italiană contemporană. După cum se știe, o limbă străină impune forme străine structurii și normelor limbii autohtone. Este vorba de un fenomen, după cum s-a mai menționat, recent în limbajul jurnalistic și publicitar, dar și în limbajele științifice influențate de engleză (Dardano, 1994:419). Se pare că este marcat de acest fenomen și scriitorul Fenoglio Beppe (1922-1963), care în plan stilistic a atins o expresivitate însemnată fiind influențat de dialecte și de limba engleză. Numeroase structuri compuse de acest fel întâlnim în cartea sa *Partigiano Johnny* (1994). Multe din acestea amintesc de experiența futuristă de a crea compuse copulative N+N: *corpo-asta*, *pioggia-ghisa*, *ponte-giocattolo*, *boschi-ripari*, *paesi-lunapark*, *cielo-inferno* au o structură implicită de tipul “N+este ca N”, altele se reîncadrează într-o tipologie exploatată deja de italiana literară, însă aspectul semantic este cu totul nou, deseori marcat de un expresionism original. Printre numeroasele creații de autor, remarcăm tipul “dnt-N+dt-participiu”, care reprezintă una dintre cele mai îndrăznețe invenții ale lui Fenoglio: un *coacervo occhi-sgranato*(p.134) ‘un

³ Marinetti Filippo Tomaso (1876-1944), cunoscut promotor al mișcării futuriste din Italia, autorul primului manifest al futurismului (*Figaro*, 1909).

⁴ Astfel sunt numiți colaboratorii revistei florentine “La Voce”(1908-1916).

coacervo di persone che avevano gli occhi sgranati, *dentature splendido-digrignante*' (p.136) 'dentature che erano digrignante splendidamente', '*occhisgranato*' (p.224) 'con gli ochhi sgranati' *bocchisgranati* (p.231) 'con la bocca sgranata' etc. Un caz aparte îl constituie formația *forno-commestibili* 'commestibile dopo il forno', adică comestibile după ce au fost coapte în cuptor. Acest tip de compuse reprezintă o stilizare "anglicizată" specifică lui Fenoglio, care se manifestă în forma sa extremă în conglomerate mixte de tipul: *company making febriciattola, gore-sangue* (engl. *gore* 'sânge coagulat'; *vento-ravaged, baiaderalike, cittadinalike, germanlike*; ultimele trei exemple demonstrează productivitatea unui model cu conotație ironică.

Experimente lingvistice întâlnim și la alți autori contemporani, luați la întâmplare. O bogată varietate de forme și de modulații folosește poetul Andrea Zanzotto (1983). Printre creațiile polirematice se numără mai ales compusele nominale binare scrise prin cratimă, în care ambele elemente de compunere sunt fie la singular (*dio-raggio, lucciola-ghiaccio, parola-lustro, porta-baratro, ragazza-osteria, sposa-folla*), fie la plural (*anni-teschi, case-dicibilità, cosette-buchi, farmaci-fotoni, indizi-alberi, piogge-maestre, profondità-ruine, sangui-cibi, verzure-brine*). Ceea ce trebuie menționat este, fără îndoială, excentrismul semantic implicit al acestor îmbinări de cuvinte. În acest sens, prezintă un interes aparte folosirea pronumelui personal binar *Noi-essi*. Anumite discrepante creează introducerea unui element de origine străină în structurile nominale (*Knabe-sassolino, spots-spie*), sau combinările de elemente care aparțin la diferite clase gramaticale (*cielo-vissi, muto-lussazioni*). În cuvintele-hibrid se asistă la un fel de accentuare exasperată expresionistică; de ex., la crearea unui adjectiv binar de culoare, doar din punct de vedere formal se trece la neoformațiuni analoage, care în realitate sunt diferențiate din punct de vedere funcțional și semantic: se merge de la *rosasangue* și *blu-oro* până la *grigio-zen* și la ingeniosul *blu-tzompantli* (toponim aztec).

În literatura italiană din zilele noastre, de asemenea, întâlnim scriitori care se disting printr-un stil aparte, acesta fiind caracterizat de folosirea unor mijloace de exprimare originale. Deseori acest efect este obținut în urma aplicării procedurii compunerii cuvintelor. În principiu, la crearea acestor compuse cu valoare expresivă se recurge la aceleași procedee și modele, preluate prin analogie de la limbi alogene. Cel mai frecventat „traseu” al căutărilor expresive pare a fi cel al „determinantului”. Elocvente sunt în acest sens „noutățile originale”, selectate doar din câteva povestiri din cartea scriitorului contemporan Stefano Beni „Il bar sotto il mare” (2001: 15, 31): *testa piriforme, baffi circonflessi, occhi da sorcetto, barbeta anfisbena, capelli imbrillantinati color caviale, naso da passero, fronte acromegalica* etc.

În concluzie, am putea spune că exemplul compuselor cu suport metaforic, prin forma și expresivitatea lor, demonstrează o dată în plus capacitatea nepuizabilă a limbii de a crea în permanență cuvinte care scot în relief anumite aspecte „pitorești”, ironice, umoristice sau de-a dreptul exotice, observații ingenioase sugerate atât din experiența cotidiană, cât și de fantezia oamenilor de creație. Fiind în căutarea anumitelor efecte stilistice, limba italiană literară recurge la acest procedeu, contribuind astfel la îmbogățirea lexicului cu mijloace de exprimare inedite și originale.

Surse beletristice:

1. Beni Stefano. *Il bar sotto il mare*. - Milano, Feltrinelli, 1989.
2. Chiabrera Gabriello. *Opere di Gabriello Chiabrera e lirici non marinisti del Seicento*, a cura di L.Negri. - Torino, UTET, 2, 1973.
3. Gadda Carlo Emilio. *Romanzi e racconti / Ed.diretta da D.Isella*. 2 vol. - Milano, Garzanti, 1989.
4. Fenoglio Beppe. *Il partigiano Johnny*, a cura di D.Isella. - Torino, Einaudi, 1994.
5. Zanzotto Andrea. *Fosfeni*. - Milano, Mondatori, 1983.

Referințe:

1. Coletti Vittorio. *Italiano d'autore. Saggi di lingua e letteratura del Novecento*. - Genova, Marietti, 1989.
2. Dardano Maurizio. *La necessità de' composti // Nuovi annali della Facolta di Magistero dell'Universita di Messina*, 1987.
3. Dardano Maurizio. *Profilo dell' italiano contemporaneo // L.Seriani/P.Trifone (a cura di), Storia della lingua italiana, Vol.II Scritto e parlato*. - Torino: Einaudi, 1994, p.343-430.
4. Elwert Wilhelm Th. *La poesia lirica italiana del Seicento. Studio sulla poesia barocca*. - Firenze, Olschki, 1967.
5. Fornaciari Luigi. *Delle trasposizioni e delle parole composte nella poesia italiana*. - Lucca, 1847.
6. Gelli Piero. *Sul lessico di Gadda. "Paragone.Letteratura"* 20, 230:52-77, 1969.
7. Mengaldo Pier Vincenzo. *Il Novecento*. - Bologna, Il Mulino, (Collana „Storia della lingua italiana” a cura di F.Bruni), 1994.
8. Migliorini Bruno. *Storia della lingua italiana*. - Firenze, Sansoni, 1969.

Prezentat la 30.03.2007